

ABDURRAHMAN B. MUHAMMED B. EŞ'AS İSYANI

Hüseyin PAÇA*

Öz

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanı Emevîler döneminde 701-704 (hicrî 81-85) yılları arasında meydana gelmiştir. Irak valisi Haccac b. Yusuf tarafından Sicistan bölgesine fetih için gönderilen Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Haccac'ın tavırlarına kızarak isyan etmiştir. Bu isyana dönemin âlimlerinin büyük bir kısmı aktif olarak destek vermiştir. İsyân Emevî Devletini derinden sarsmıştır. Deyru'l-Cemacim, Zaviya ve Meskin Savaşları sonucunda vali Haccac b. Yusuf tarafından bastırılmıştır.

THE REVOLT OF ABD AL-RAHMAN IBN AL-ASHATH

Abstract

The revolt of Abd Al-Rahman Ibn Al-Ashath occurred between the years of 701-704 (hijri 81-85) during the period of the Umayyads. Having been sent to the region of Sistan for the conquer of there by Hajjaj Ibn Yousef known as the mayor of Iraq, Abd Al-Rahman Ibn Al-Ashath revolted due to the disturbing attitudes of Hajjaj. Most of the scholars at that time actively supported the revolt. The State of Umayyad was deeply shaken up by the revolt repressed after the wars of Dayr Al-Jamajim, Zawiya and Masken by the mayor Hajjaj Ibn Yousef.

Giriş

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanı, Emevîler döneminde meydana gelen ve ülkenin doğu bölgesini tehlikeye atarak devleti dağılma noktasına getiren önemli isyanlardan bir tanesidir. Sicistan bölgesinde filizlenmiş ve Irak'ta Emevî Devletini yok edebilecek kadar büyümüştür. Bu isyanın en önemli özelliklerinden birisi dönemin tanınmış âlimleri tarafından da desteklenmiş olmasıdır.

Kaynaklar Abdurrahman'ın soy kütüğünü: 'Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'¹ şeklinde vermektedir. Adı, dedesine nispetle edilerek 'İbn Eş'as' olarak geçmektedir. Kabile bağlantısı ise; 'Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as b. Kays b.

Makalenin Geliş Tarihi: 11.04.2019

Makalenin Kabul Tarihi: 20.06.2019

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0001-6408-108X, e-mail: huseyinpaca@hotmail.com

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: 1968), 5: 65, 6: 171, 292; İbn Hazm, *Cemheratü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kahire: ts.), 425.

Ma'dikerib b. Muaviye b. Cebele b. Adiy b. Rabia b. Muaviye b. Haris b. Muaviye b. Sevr b. Müretti' b. Muaviye b. Kinde² şeklindedir.

Dedesi Eş'as b. Kays hicrî 10 yılında (631) Kinde kabilesinden oluşan bir heyetin başında Medine'ye gelip Hz. Peygamber ile görüşüp Müslüman olmuştur.³ Medine'de Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Ümmü Ferve ile nikâhlanmış ancak dönüşünde Ümmü Ferve'yi götürmesine izin verilmemiştir.⁴ Halife Hz. Ebû Bekir döneminde Hadramut'ta zekât vermeyi reddederek kabilesiyle birlikte isyan etmiştir.⁵ Üzerine gönderilen birliklerce esir alınarak Medine'ye gönderilmiştir. Hz. Ebû Bekir onu affetmiş ve kız kardeşi Ümmü Ferve ile ikinci kez evlendirmiştir.⁶ Eş'as'ın bu evliliğinden; Muhammed, İsmail, İshak adlı oğulları ile Kureybe, Hubâbe ve Ca'de adlı kızları dünyaya gelmiştir.⁷

Eş'as b. Kays, hicrî 15 (636) yılında Kindelilerden oluşan 1700 kişilik bir birlik ile İran'ın,⁸ hicrî 17 (638) yılında Suriye'nin fethine katılmış ve Yermûk Savaşında bir gözünü kaybetmiştir.⁹ Daha sonra kabilesiyle Kûfe'ye yerleşmiştir. Hicrî 26 (646-647) yılında bir müddet Hz. Osman'ın Azerbaycan valiliğini de yapmıştır.¹⁰

Eş'as b. Kays, Hz. Ali taraftarı olup Sıffin Savaşına katılmış ve Hz. Ali'yi hakem tayinine razı etme ve Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin hakemliğe getirilmesinde etkili olmuştur.¹¹ Nehrevân ve Harûra'da Haricîlere karşı yapılan mücadelelere de

² İbn Sa'd, 5: 65; İbn Hazm, 425; Halife, Kitâbü't-Tabakât, thk. Ekrem Ziyâ el- Ömerî (Riyad: 1985), 162.

³ Asri Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 455.

⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fi ma 'rifeti's-sahabe*, thk. Halil Me'mun Şihâb (Beyrut: 1997), 1: 115; Çubukçu, "Eş'as b. Kays", 11: 455.

⁵ Daha geniş bilgi için bk.: Belâzurî, *Futûhu'l- buldân*, trc. M. Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 147.

⁶ İbn Sa'd, 5: 10, 6: 22; 8: 249; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Muhammed İsmail es-Sâvî (Beyrut: 1935), 334; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*. thk. Ahmed Hakim (Beyrut: 1991), 1: 227.

⁷ İbn Sa'd, 8: 249; Belâzurî, *Futûh*, 147.

⁸ Çubukçu, "Eş'as", 11: 456.

⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1: 116; Belâzurî, *Futûh*, 193; Çubukçu, "Eş'as", 11: 456.

¹⁰ Belâzurî, *Futûh*, 293; Çubukçu, "Eş'as", 11: 456.

¹¹ Abdulmun'im Macid, *et-Tarihu's-siyasî li'd-devleti'l-Arabiyye* (Kahire: 1982), 2: 155; Julius Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devirlerinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, trc. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 2.

katılmıştır. Ca'de adlı kızını Hz. Hasan ile evlendirerek Hz. Ali ailesi ile akrabalık bağı kurmuştur. Hz. Ali'nin şehadetinden kırk gün sonra Kûfe'de vefat etmiştir. Cenaze namazını damadı Hz. Hasan kıldırmıştır.¹²

Abdurrahman'ın babası Muhammed b. Eş'as, Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Ümmü Ferve'den doğmuştur.¹³ Hz. Ebû Bekir'in yeğeni olan Muhammed'in bilinen ilk siyasî faaliyeti Hz. Hasan tarafından Muaviye'ye elçi olarak gönderilmesidir.¹⁴ Muhammed b. Eş'as, Muaviye zamanında Irak valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından Taberistan'a vali olarak gönderilmiştir.¹⁵ Yezid zamanında da Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye temsilci olarak gönderdiği Müslim b. Akil'i tutuklamakla görevlendirilmişti.¹⁶ Daha sonra Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer almış ve Musul valisi olmuştur.¹⁷ Mus'ab b. Zübeyr'in ordusunda Kûfelilerin başında Harûra'da Muhtar es-Sakafî ile yapılan savaşta öldürülmüştür.¹⁸

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'a gelince onun nerede ve ne zaman doğduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Aktarılan bir habere göre: Kûfe'ye gelen Hz. Hüseyin'in temsilcisi Müslim b. Akil bir evde saklanır. O sıralarda çocuk olan Abdurrahman bir toplantıda babası Muhammed'in kulağına Müslim'in yerini fısıldar, Vali Ubeydullah b. Ziyad çocuğun ona ne söylediğini sorar ve Müslim'in yerini öğrenir.¹⁹ Dineverî bu haberi anlatırken Abdurrahman'ın buluş çağına yaklaşmış bir çocuk olduğundan söz etmektedir.²⁰ Şartlar dikkate alındığında buluş çağındaki bir çocuğun yaklaşık on iki yaşında olduğu söylenebilir. Müslim b. Akil,

¹² Belâzurî, *Futûh*, 148.

¹³ İbn Sa'd, 5: 11; Belâzurî, *Futûh*, 147; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1: 116; İbn Hacer, 5: 43-44; Halife, *Tabakât*, 331.

¹⁴ İbn Sa'd, 6: 171.

¹⁵ Belâzurî, *Futûh*, 481.

¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: 1971), 8: 155; Taberî, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Beyrut: 1967), 5: 373; Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdulmun'im Âmir (Bağdat: ts.), 240; Wellhausen, *Dinî Siyasî Muhalefet Partileri*, 103.

¹⁷ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-futûh* (Beyrut: 1986), 3: 267; İbn Hacer, 5: 44; Abdülmun'im Macid, 2: 155.

¹⁸ Taberî, 6: 101; Hasan Yaşaroğlu, *Muhtar es-Sakafî* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991), 48; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fı ahbari men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnavut (Beyrut: 1988), 1: 293; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 140.

¹⁹ Taberî, 5: 373; İbn-Kesîr, 8: 155; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 103.

²⁰ Dineverî, *Ahbâr*, 240.

Kûfe'de hicrî 60 (680) yılında yakalanmıştı. Buna göre onun hicrî 48 veya 49 (668) yılında doğmuş olması muhtemeldir. Dedesi Eş'as Kûfe'ye yerleşip orada ölmüştür. Babası Muhammed de hayatının büyük bir bölümünü Kûfe'de geçirmiştir. Bu bilgilerden hareketle Abdurrahman'ın Kûfe'de doğmuş olduğu söylenebilir.

Abdurrahman'ın mensup olduğu Kinde Kabilesi, Arap Yarımadasının güneyinde Hadramut bölgesinde yaşayan bir kabile iken İslâm dinini kabulü ile birlikte Suriye ve Irak fetihlerine katılmış olup Kûfe şehri kurulduktan sonra dedesi Eş'as'la birlikte Kûfe şehrinin kenarına yerleşmişlerdir. Kinde kabilesinin önderliğini Eş'as ve çocukları sürdürmüştür. Eş'as ve çocuklarının Kindelilerle birlikte Emevîlere karşı farklı eğilimlerde oldukları görülmektedir. Eş'as b. Kays'ın Hz. Ali, oğlu Muhammed'in de Hz. Hasan taraftarı olduğu görülmektedir. Muhammed'in; hilâfet Muaviye'ye geçince Emevî yanlısı olduğu, Emevîler güç kaybedince de Abdullah b. Zübeyr yanlısı olduğu, vefatına kadar da Abdullah b. Zübeyr taraftarı olarak kaldığı görülmektedir.

Abdurrahman'ın kendisi de çocuk yaşta Emevî taraftarı olduğu, Muhtar es-Sakafî ortaya çıkınca Muhtar taraftarı, sonra Abdullah b. Zübeyr taraftarı olduğu görülmektedir. Muhtar es-Sakafî ve İbn Zübeyr ortadan kaldırılınca Emevîlerin yanında yer almış ve nihayet Emevîlere de isyan etmiştir.

A. Abdurrahman'ın İsyandan Önceki Faaliyetleri

2. Abdullah b. Zübeyr Zamanındaki Faaliyetleri

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Mus'ab b. Zübeyr taraftarı olmadan önce Muhtar es-Sakafî taraftarıydı. Mus'ab b. Zübeyr tarafına nasıl ve ne zaman katıldığı bilinmemektedir. Babası Muhammed'in de öldürüldüğü Harûra Savaşında Mus'ab'ın yanında yer almıştı. Mus'ab b. Zübeyr'in; esir alınan Muhtar es-Sakafî'nin askerlerini affetme eğiliminde olduğunu gören Abdurrahman bu esirlerin; çocuklarını ve akrabalarını öldürdüklerini, birçoğunu da yaraladıklarını söyleyerek affedilmelerine karşı çıkıp Mus'ab b. Zübeyr'in ya esirleri ya da kendilerini tercih

etmesini belirterek ayrılma baskısını kullanmış ve en sert şekilde tepkisini ortaya koymuştur.²¹

2. Emevîlere Katılması

Abdurrahman'ın Emevî idaresine katılması, Halife Abdülmelik döneminde Mus'ab b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra olmalıdır. Emevîler, isyanları bastırılmış, bölgenin tek hâkimi olmuş ve uzun süre Haricîlerle mücadele eden Mus'ab'ın kumandanlarından Mühelleb b. Ebî Sufra da Emevî idaresine katılmıştı. Tercih edebileceği bir seçeneğinin kalmaması sebebiyle Abdurrahman'ın Emevîlere katılmış olduğu söylenilebilir.

Abdurrahman'ın Emevî emrindeki ilk görevi, beş bin kişilik bir birlik ile hicrî 72 (692) yılında Ahvâz'da Haricîlere karşı yaptığı mücadeledir. O, Haricîlere karşı başarılı bir sonuç elde etmişti. Haricîlerle savaş bittikten sonra da Rey şehrine vali olarak gönderilmiştir.²²

3. Haccac Zamanındaki Faaliyetleri

Haccac b. Yusuf es-Sakafî, vali olarak Irak'a geldiğinde oğlu Muhammed'i Abdurrahman'ın kız kardeşi Meymûne ile evlendirdi. Haccac'ın Abdurrahman ile akrabalık kurması, Meymûne'nin güzelliği yanında güç birliği oluşturmak istemiş olmasına bağlanmaktadır.²³

Haccac, Abdurrahman'ın annesine de iltifat eder, isteklerini yerine getirirdi.²⁴ Bir defasında Haccac, Abdurrahman'ı bir savaşa göndermek istemişti. Abdurrahman gitmek istemediği için annesini Haccac'a aracı olarak göndermişti. Annesi Haccac'a gidip oğlu Abdurrahman'ı bu savaşa göndermemesini istemiş, Haccac da annesinin isteğiyle onu bu savaşa göndermemiştir.²⁵

Bir gün Haccac halkı toplayıp güvenlik işleriyle uğraşabilecek bir kişi sormuştu. Kâtibi Anbese b. Said; güç ve itibar bakımından güvenlik işlerini yerine

²¹ Taberî, 6: 108; Hasan Yaşaroğlu, 49; Abdülmun'im Macid, 2: 256.

²² Taberî, 6: 171-172; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 4: 343-344; Büstânî, "Abdurrahman b. el- Eş'as", *Kitabü Dâirati'l-Meârif* 11: 561.

²³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, tah. Ali Şeyrî (Beyrut: 1990), 2: 44.

²⁴ İbn A'sem, 4: 79.

²⁵ İbn A'sem, 4: 79.

getirebilecek kişinin Abdurrahman olduğunu bildirmiş ve Haccac bu görevi ona vermek istemişti. Abdurrahman bu görevlendirmeden hoşlanmadığı için Anbese b. Said, Haccac'a gelerek Abdurrahman'ın itibarlı ve utangaç bir kişiliğinin olduğunu söyleyerek haddinden fazla şefkat ve merhametli davranabileceği endişesini belirterek onu güvenlik işleri ile görevlendirme düşüncesinden vazgeçtiğini söylemişti. Bunun üzerine Haccac da böyle bir kişiye ihtiyacının olmadığını söylemişti.²⁶ Bunlardan hareketle Abdurrahman'ın Haccac'dan hoşlanmadığı söylenebilir.

3.1. Haricî Şebib ile Savaşması

Haricî gruplar Irak bölgesinde faaliyetlerini olanca hızıyla sürdürüyordu. Bunlardan Şebib'in önderliğindeki grup çok şiddetli mücadele ediyordu. Sayılarının azlığının aksine yaptıkları saldırı taktikleri çok etkili oluyordu. Haccac bu grup üzerine defalarca birlikler göndermesine rağmen bu birlikler Şebib'in farklı taktikleri sebebiyle varlık gösteremediler. Haccac son olarak Abdurrahman'a 6000 kişilik atlı bir birlik vererek Şebib'in üzerine göndermiştir.²⁷ Sonra da bir mektup yazarak iyi savaşmaları yönünde onları uyarmıştı. Yenilerek geri dönecek olurlarsa onları cezalandıracağını bildirip bir anlamda öldürmekle tehdit etmiştir.²⁸ Abdurrahman birliklerini alıp Medâin'e gitti. Savaş planını orada savaşmakta olan Osman b. Said'in tavsiyesine uygun olarak hazırladı. Yavaş yavaş Şebib'i Medâin bölgesinden uzaklaştırdı. Sınır ırmağı Havlâya'yı geçerek Haccac'ın idarî bölgesinin dışında kalan Dakûka ve Şehrizûr bölgesine kadar onu takip etti. Haccac ise ona yazdığı bir mektupta Şebib'i nerede ve nasıl olursa olsun bir şekilde öldürmesini veya etkisiz hâle getirmesini istemekteydi.²⁹

Şebib, Abdurrahman'dan sürekli kaçtı, onunla hiç karşılaşmadı. Amacı Abdurrahman'ın ordusunu yorgun düşürmek ve zaman kazanmaktı. Abdurrahman

²⁶ İbn A'sem, 4: 80.

²⁷ Taberî, 6: 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 413; Halife, *Tarih*, 275; Büstânî, "Abdurrahman b. el- Eş'as", 11: 561.

²⁸ Taberî, 6: 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 413.

²⁹ Taberî, 6: 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 413.

onu sürekli takip etti. Kurban Bayramına yakın bir zamanda Musul'da Havlâya ırmağının iki yakasında birbirlerine iyice yaklaştılar. Bayramı fırsat bilen Şebib, Abdurrahman'a elçi gönderip bayram süresince savaşmama teklifinde bulundu. Abdurrahman bu teklifi kabul edince Medâin valisi Osman b. Katan, Haccac'a Abdurrahman'ın eleştiren bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Haccac, Abdurrahman'ı komutanlıktan azledip yerine Osman b. Katan'ı atadı.³⁰

Osman b. Katan, Şebib'le savaşmaya başladı, ancak Şebib'in saldırılarına dayanamadı ve öldürüldü. Birliğinden geri kalanlar ise Kûfe'ye kaçtı. Abdurrahman da gizlice Kûfe'ye gelip Haccac onu affedinceye kadar ortaya çıkmamıştır.³¹

3.2. Himyan b. Adiy'nin İsyanını Bastırması

Haccac Irak bölge valisi olunca Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi Sicistan'a vali olarak göndermişti. O, Sicistan'da Türklerle savaşıyordu. Haccac, hicrî 80. yılın sonunda yardım için Himyan b. Adiy komutasında bir birlik gönderdi. Ancak Himyan, Haccac'ın emrini yerine getirmeyerek Kirman'da isyan etmiştir. Haccac, Himyan b. Adiy'nin isyanını bastırmak için Abdurrahman'ın komutasında bir birlik göndermiştir. Abdurrahman, Kirman'a giderek Himyan b. Adiy'nin isyanını bastırarak askerlerinin tamamını öldürüp başlarını da Haccac'a göndermiştir.³²

3.3. Sicistan'a Vali Olarak Gönderilmesi ve Tavus Ordusu

Türklerin hükümdarı Rutbil anlaşma gereği Emevîlere vermiş olduğu vergiyi vermemişti. Bölgede Türklerle mücadele eden Ubeydullah b. Ebî Bekre de 698 yılında Rutbil'in ülkesine seferler düzenleyip ülke içlerine kadar ilerlemiş ancak Kâbulistan bölgesinde Rutbil komutasındaki Türkler tarafından çembere alınarak ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.

Haccac bu yenilgiye çok kızmıştı. Rutbil'den intikam almak için maaşlarını peşin olarak ödeyip iyi cins at ve silahlar vererek 20.000 Basralı, 20.000 de Kûfeli

³⁰ Taberî, 6: 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 414; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr (Beirut: 1992), 8: 25.

³¹ Taberî, 6: 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 416.

³² Taberî, 6: 329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 455-456; İbn Kesîr, 9: 32; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 310; İbn A'sem, 4: 74-75.

olmak üzere toplam 40.000 kişilik teçhizatlı bir ordu oluşturdu.³³ Bu orduya; iyi donatılmış olması ve özellikle de elbiselerinin göz alıcılığından dolayı tavus kuşuna benzediği için ‘Tavus Ordusu’ denmiştir.³⁴ Haccac bu ordunun başına Sicistan valiliğini de vererek Abdurrahman b. Muhammed’i getirmiştir.³⁵

Abdurrahman b. Muhammed’in ordu komutanı olarak Sicistan’a gönderilmesine akrabalarının karşı çıktığı görülmektedir. Akrabaları Haccac’a gelerek Abdurrahman’ın ayrımcılık yapmasından veya bir olay çıkarmasından endişe ettiklerini belirtmişlerdir.³⁶ Yakınlarının karşı çıkmasına rağmen Haccac’ın, onu bu ordunun başına getirmede ısrarlı olduğu görülmektedir.

Kaynakların birçoğu Haccac ile Abdurrahman arasında kişisel bir nefret ve güvensizlik olduğundan bahsetmektedir. Haccac’ın, Abdurrahman’dan nefret ettiği ve “Gördüğümde onu öldüresim geliyor, şunun gelişine bak, vallahi onun boynunu vurmak istiyorum.” dediği, Abdurrahman’ın da “Yaşadığımız müddetçe onun otoritesini sarsmaya çalışacağım.” dediği aktarılmaktadır.³⁷ Kaynaklar, Haccac ile Abdurrahman arasında kişisel bir nefret ve güvensizliğin varlığını bildirmelerine rağmen bunun sebebini açıklamamaktadırlar. Vaglieri, başlangıçta Abdurrahman ile Haccac’ın dost olduklarını ancak aralarının daha sonra bozulduğunu belirtmektedir.³⁸

3.4. Sicistan’daki Faaliyetleri

Abdurrahman hicrî 80. yılın sonunda orduyla birlikte Sicistan’a gelerek Büst şehrinde konaklamıştı. Onun savaşmakta kararlı olduğunu gören Türklerin hükümdarı Rutbil elçi göndererek barış isteyip daha önceki haracı vermeyi de kabul

³³ Taberî, 6: 327; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 454; İbn Kesîr, 9: 31; Büstânî, “Abdurrahman b. el- Eş’as”, 11: 561.

³⁴ Taberî, 6: 329; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 456; İbn Kesîr, 9: 32; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 310; Mes’udî, *et-Tenbîhu ve’l-işrâf*, ed. Michael Jan De Goeje, (Leiden: 1967), 314.

³⁵ Belâzurî, *Ensâb*, 7: 310.

³⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 45.

³⁷ Taberî, 6: 327; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 454-455; İbn Kesîr, 9: 31; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 309; Dineverî, 316-317.

³⁸ Veccia Vaglieri, “Ibn al-Ash’ath”, *El* (Leiden: 1971), 3: 715-719.

ettiğini bildirmişti.³⁹

Abdurrahman, Rutbil'in teklifini kabul etmemişti. Kardeşi Kasım b. Muhammed'i büyük bir süvari birliğinin başında Ruhhac şehrine göndermişti. Kendisi de Büst şehrinde konaklıyordu.⁴⁰ O bölgede dağınık hâlde bulunan askerî birlikleri kendi garnizonuna katarak hazırlıklarını tamamlamıştı. Kendisinden önceki komutanlardan farklı taktikler uyguluyordu. Rutbil'in ülkesine birden dalmayıp tanımadığı bir arazide baskınlara uğramamak için tedbirler aldı. Bölgeyi peyderpey fethedip stratejik yerlere birlikler yerleştirdi. Bölgeler arasında irtibat sağlayacak posta teşkilatı kurdu. Su yollarını kontrol altına aldı. Rutbil onu, tanımadığı bir araziye çekip aniden yok edebilirdi. Abdurrahman bunun farkındaydı ve çok dikkatli davranıyordu. Ülkenin birçok bölümünü fethettikten sonra araziyi tanımak, vergileri toplamak ve orduyu da şartlara alıştırmak için belli bir süre ilerlemeyi durdurdu. Fetihlere hicrî 81 yılının baharında yeniden başlamak için Büst şehrine döndü ve Haccac'a mektup yazarak yapmış olduğu fetihleri ve gelecekle ilgili planlarını bildirdi.⁴¹

Haccac, Abdurrahman'ın başarılarını tebrik etmediği gibi onu çok sert bir şekilde azarladı. Yapmış olduğu fetihleri küçümseyerek böyle bir orduyla daha büyük fetihlerin yapılmış olması gerektiğini, onu orduyu savaşmaktan alıkoyan biri olarak gördüğünü, aciz ve ileri görüşlü olmadığından böyle bir planı uygulamaya koymuş olduğunu bildirerek Abdurrahman'ın planını beğenmediğini ve fetihlere devam etmesini emretti. Bir müddet sonra bir mektup daha yazarak orada bulunan Müslümanların yerleşik hayata geçip ziraat yapmalarını ve oraları yurt edinmelerini istedi.⁴²

Haccac bir mektup daha göndererek fetihlere devam etmeyecek olursa komutanlığı kardeşi İshak'a bırakmasını istemişti.⁴³ Abdurrahman bu mektubu

³⁹ Taberî, 6: 328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 455; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 311; İbn Kesîr, 9: 32.

⁴⁰ Belâzurî, *Ensâb*, 7: 312.

⁴¹ Taberî, 6: 328-329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 455; İbn Kesîr, 9: 32; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 311-312.

⁴² Taberî, 6: 334-335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 461.

⁴³ Taberî, 6: 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 461.

okuduğunda Haccac'ın bu emrini kardeşi İshak'a söyleyerek komutanlığı ona vermek istedi. Ancak Kardeşi bu teklifi kabul etmemiştir.⁴⁴

Abdurrahman, Haccac'ın kendisini azarlayıcı ve aşağılayıcı tutumuna alındı ve onun emirlerine uymamayı düşündü. Komutanlarını ve ileri gelenleri toplayıp onlara durumu anlatarak Haccac'ın emirlerine uymayacağını bildirdi.⁴⁵ Düşüncesini orduya daha siyasî bir üslupla anlattı. Durumu Haccac'a bildirdiğini, Haccac'ın ise kendisini acizlik ve korkaklıkla itham ettiğini, daha önce kardeşlerinin helak olduğu bölgelere durmadan ilerlemelerini emrettiğini, kendisinin de orduda bir nefer olduğunu, şayet onlar harbe devam etmek isterlerse kendisinin de buna uyacağını anlatmıştır.⁴⁶

Bunun üzerine ordu hep bir ağızdan, Haccac'ın emrine uymayacaklarını ilân ettiler. Ordu içindeki ileri gelenlerden şair ve hatip olan Âmir b. Vasile; maruz kalacakları tehlikelere Haccac'ın aldırış etmediğini, onları düşünmediğini, zafere ulaşip ganimetler elde ettiklerinde bunlardan yararlanarak gücüne güç katacağını, bundan dolayı Haccac'ı azledip Abdurrahman'a bey'at edilmesi gerektiğini söyledi. Abdulmun'im b. Şebes et-Temimî de; Haccac'ın emirlerini uyguladıkları müddetçe buralarda kalıp yakınlarını ve dostlarını göremeyeceklerini söyleyerek Haccac'a itaati bırakıp Abdurrahman'a bey'at etmelerini istedi. Ordu da ayaklanıp Abdurrahman'a bey'at etti.⁴⁷ Böylece Abdurrahman ve ordusu isyan hareketinin ilk hedefini belirlemiş oldu. Bu hedef de Haccac'ı yok etmektir.

B. Abdurrahman'ın İsyanı ve Safhaları

1. Haccac'a İsyan Etmesi

Abdurrahman, ordu ve komutanlarının Haccac'a itaat etmeyeceklerini söylemelerine güvenerek isyan etme kararını açıklamıştı. Haccac'ı Irak topraklarından çıkarana kadar kendisiyle beraber olmaları hususunda ordu ve

⁴⁴ Taberî, 6: 335.

⁴⁵ İbn Kesîr, 9: 35.

⁴⁶ Taberî, 6: 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 462; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 313.

⁴⁷ Taberî, 6: 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 462-463; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 313.

komutanlardan bey'at istedi. Onlar da ona bey'at ettiler. Bu bey'atte Halife Abdülmelik b. Mervan'ın hilafeti ile ilgili herhangi bir itiraz olmamıştır.⁴⁸

Abdurrahman, Haccac'a karşı isyan hareketini başlatıp Irak'a yöneldiğinde kardeşleri İshak, Sabah ve Münzir ordudan ayrılarak Haccac'ın tarafına geçmişler, diğer kardeşi Kays ise onun yanında kalmıştır.⁴⁹ Abdurrahman ilk önce Mühelleb b. Ebî Sufra'ya mektup göndererek onu kendi tarafına davet etti. Mühelleb b. Ebî Sufra da yetmişinden sonra hainlik edemeyeceğini ve boş yere Müslümanların kanının akıtılmamasını tavsiye ederek bu teklifi reddetti.⁵⁰ Abdurrahman doğu tarafını güvence altına almak gayesiyle Türklerin hükümdarı Rutbil ile barış anlaşması yaptı. Buna göre; Abdurrahman'ın Haccac'ı yenmesi durumunda Rutbil'den haraç alınmayacak, yenilmesi durumunda ise Rutbil ona sığınma hakkı verecekti.

Abdurrahman, doğu bölgesini güvence altına alıp ordusundan emin olunca Haccac'a çok sert dille bir mektup yazdı. Mektubunda onun; maskesinin indiğini, doğru yoldan saptığını, iftiralarda bulunduğunu, dostluğa uymayan, doğrulukla bağdaşmayan işler yaptığını, bundan dolayı onunla mücadele etmek için Allah'ın kendisini iş başına getirdiğini, savaşa hazırlanmasını ve sonucuna katlanmasını, yaptığı zulümlerin kendisine döneceğini, boynuna ip geçirerek yüzüstü sürükleyeceği zamanı beklediğini, ondan korkmadıklarını, onun valiliğini kabul etmediklerini, Allah'a yaklaşmak için her şeyi göze aldıklarını ve bu durumu görmezlikten gelmemesini anlatarak yakında saldırıya geçeceklerini bildirmişti.⁵¹

Abdurrahman'ın mektubunu aldığı anda Haccac, halkı toplayıp durumu anlattı. Abdurrahman'ı, gafletten dolayı bir anlaşma yapıp gayretini kaybetmiş biri olarak başkasına nasihat eden ukalâ şeklinde nitelendirerek bunların ne yaptıklarının ve ne istediklerinin ortaya çıktığını anlatarak umudu tükenmiş bir toplum için bundan daha garip bir şey olamayacağını ve hâlbuki kendisinin bunların ücretini yedi kat

⁴⁸ Taberî, 6: 336; İbn Kesir, 9: 36, Belâzurî, *Ensâb*, 7: 314; Halife, *Tarih*, 280.

⁴⁹ Belâzurî, *Ensâb*, 7: 315; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan (Ankara: AÜİF Yayınları, 1963), 110.

⁵⁰ İbn Kesir, 9: 36; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 316.

⁵¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 46; Dineverî, 318-319.

fazla ödeyerek düşman üzerine gönderdiğini, bunların da sancaklarını Müslümanlara yönelttiklerini ifade etti. Allah'a hamd etmeleri gerekirken böyle bir şey yaptıklarını, bunlarla savaşıp her birinin leşlerini yollara dizeceğini anlattı. Etrafındakilere de savaş için hazır olmalarını emretti.⁵² Daha sonra çok sert dille bir mektup yazıp Said b. Cübeyr aracılığıyla Abdurrahman'a gönderdi. Mektupta; basit görüşlülüğünün onu şuarsuz birtakım işlere sevk ettiğini, itaatten alıkoyup hilafete yönelttiğini ve küfre düştüğünü, şükürden uzaklaşıp fitneyi ateşlediğini, bu fitnenin hem kendisine hem de başkalarına bir fayda getirmeyeceğini, kendisiyle karşılaşmasının ona çok pahalıya geleceğini, ayaklar altına alınıp sürükleneceğini, parçalarının dahi yok olacağını, makam ve mevkisinin gideceğini artık isyandan vazgeçse bile onu asla affetmeyeceğini bildirdi.⁵³

Abdurrahman Irak'a hareket edip yol boyunca kalelere birlikler yerleştirerek yoluna devam etti. Ordusuyla Faris'e geldiğinde isyan hareketi yeni bir şekle büründü. Burada Halife Abdülmelik'in de azlini ilân ettiler. Ordu, Allah'ın kitabı, Peygamberin sünneti ve adil idarecilerle cihada katılma üzere Abdurrahman'a ikinci kez bey'at etti.⁵⁴ İsyân ilk başta Haccac'a karşı nefret duygusuyla ateşlenmişti. İlk bey'at bu amaca binaen yapılmıştı. Daha sonra yapılan ikinci bey'atte hem Haccac hem de Emevîler hedef hâline gelmiştir.

Abdurrahman, ordudan bey'at aldıktan sonra yürüyüşe geçti. Yol boyunca Haccac'ın göndermiş olduğu keşif birliklerini bertaraf etti. Haccac, Abdurrahman'ın Halife Abdülmelik'i de azlederek yürüyüşe geçtiğini öğrendiğinde Halife Abdülmelik'e bir mektup yazarak yardım istedi. Haccac, Basra'daydı ve Halife Abdülmelik ile sürekli mektuplaşıyordu. Halife Şam'dan sürekli yardım gönderiyordu. Haccac, Abdurrahman'ın hareketini takip ederek Abdülmelik'i bilgilendiriyordu.⁵⁵ Nihayet Haccac ordusuyla Basra'dan çıkıp Rustakbaz'da konakladı. Abdurrahman'ın gelişini beklemeye başladı.

⁵² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 47.

⁵³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 48; Dineverî, 319.

⁵⁴ Taberî, 6: 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 464; İbn Kesîr, 9: 36.

⁵⁵ Taberî, 6: 339; İbn Kesîr, 9: 36.

Abdurrahman da gelip Tuster'de konakladı.⁵⁶ Aralarında bir nehir bulunuyordu. Yapılan savaşta Haccac'ın ordusunun büyük bir bölümü öldürüldü. Bundan sonra Haccac, karargâhını Basra'nın kenar yeri Zaviya'ya taşıdı.⁵⁷

Abdurrahman da karargâhını Basra'ya kurmuştu. Bu sırada Basralı âlimlerinin birçoğu Haccac ile savaşıp Abdülmelik'i de azletmek üzere Abdurrahman'a bey'at ettiler.⁵⁸ Haccac, zimmilerden Müslüman olup şehre yerleşenleri zorla köylerine gönderiyordu. Âlimler onun bu uygulamasına karşı çıkmaktaydılar. Bundan dolayı onunla savaşmaya istekliydiler.⁵⁹ Savaş tecrübesi olan yaklaşık 500 kadar âlimin Abdurrahman'ın isyanına katıldığı bildirilmektedir.⁶⁰

2. Zaviya Savaşı

Abdurrahman'ın ordusu Basra'nın merkezinde, Haccac'ın ordusu da şehrin etrafını kuşatır bir konumdaydı. Karşılıklı olarak hazırlık yaptılar ve mücadeleye tutuştular. Hicrî 82 yılı Muharrem ayında aralarında çok şiddetli bir savaş oldu. Haccac'ın komutanı Süfyan b. Ebred el- Kelbî, Abdurrahman'ın ordusunun sağ kanadına çok şiddetli bir saldırı yaparak Abdurrahman'ın ordusunu son anda yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Abdurrahman Kûfelilerden oluşan 1000 kişilik bir birlikle beraber Kûfe'ye gitti. Kûfe'nin âlim ve âbidlerini toplayıp Haccac'a karşı suskun kalmamalarını ve kendisiyle beraber savaşmalarını istedi. Böylece hareketine dinî bir kimlik kazandırıp halkın gönlünü kazanmaya çalıştı. Kûfe'de durumu lehine döndürmüş oldu. Yol ve geçitlere birlikler yerleştirip sınırları muhafaza altına aldı.⁶¹ Savaş hazırlığına başlayıp yeni savaşçı ve silah temin etti. Bu sırada toplam 200.000 kişilik bir ordusunun olduğu bildirilmektedir.⁶²

3. Deyru'l-Cemacim Savaşı

Haccac, hicrî 82 (Eylül 701) yılı Safer ayında karargâhını Deyru Kurra'ya

⁵⁶ Taberî, 6: 340.

⁵⁷ Taberî, 6: 340; İbn Kesir, 9: 37.

⁵⁸ Taberî, 6: 341; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 324.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, 4: 465.

⁶⁰ Halife, *Tarih*, 287.

⁶¹ İbn Kesîr, 9: 40-41.

⁶² Taberî, 6: 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 469; İbn Kesîr, 9: 41.

kurmuştu. Abdurrahman da Kûfe'den ayrılıp ordusuyla Deyru'l-Cemacim'de konaklamıştı.⁶³ İki ordu arasında şiddetli çarpışmalar olmasına rağmen birbirlerine üstünlük sağlayamıyorlardı. İsyancıların sayıca fazla olması ve savaşın uzaması Halife Abdülmelik'i endişelendirmiş ve Iraklıları memnun etmek için Haccac'ı görevden almayı kararlaştırılmıştı.⁶⁴

Bunun üzerine oğlu Abdullah'ı ve kardeşi Muhammed b. Mervan'ı Abdurrahman'a elçi olarak gönderdi. Elçiler Abdurrahman'a gelip Halife Abdülmelik'in anlaşma teklifini arz ettiler. Abdurrahman bu teklifi kabulden yana idi ancak durumu komutanlarıyla görüşme gereği duymuştu. Ordu Haccac'ın görevden alınmasını yeterli görmeyip Halife Abdülmelik'in de görevden el çekmesini isteyerek teklifi reddetmiştir.⁶⁵

Nihayet iki taraf arasında savaş yeniden başladı. Abdurrahman'ın ordusunda bulunan âlimler orduyu savaşa teşvik ediyorlardı. Fakih Abdurrahman b. Ebî Leylâ âlimlere seslenerek savaştan kaçmalarının diğer askerlerin kaçmalarına göre daha çirkin olacağını, kaçmamaları gerektiğini ve haktan cahil olmuş bid'atçı ve hurafecilerle savaşmalarını söylüyordu.⁶⁶ Ebû Buhterî et-Taî de Haccac'la din ve dünyaları için savaşmalarının gerektiğini, Haccac'ın galip geldiği takdirde dini bozacağını ve dünyalarına da üstün geleceğini söylüyordu. Amir b. Şurahil eş-Şa'bî, onları hiç bir zorluğun Haccac'la savaşmaktan alıkoymamasını, yeryüzünde onlardan daha fazla zulüm yapan bir toplumun olmadığını söyledi. Said b. Cübeyr de konuşmasında Şamlıların zulüm yaptıklarını, ceberrut davrandıklarını, zayıfları küçük gördüklerini, namazı terk ettiklerini anlatarak onlarla iyi niyetle savaşmalarını söylüyordu.⁶⁷

Haccac, seçkin birliklerini âlimlerden oluşan birliğin üzerine sevk etti. Şiddetli çatışmalar sonucu Abdurrahman'ın en cesur komutanı Cebele b. Zahr öldürüldü.

⁶³ Taberî, 6: 346-347.

⁶⁴ Taberî, 6: 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 469; İbn Kesîr, 9: 41; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 336.

⁶⁵ Taberî, 6: 348-349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 470-471.

⁶⁶ Taberî, 6: 357; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 339.

⁶⁷ Taberî, 6: 358.

Onun öldürülmesi ordunun ve âlimler birliğinin maneviyatını sarsmıştı.

Haccac, karşı tarafı iyice tanımıştı. Saldırı için son hazırlıklara başladı. Askerlerin ücretlerini üç kat artırarak dağıttı. Karargâhına çekilip Çarşamba gününü beklemeye başladı. Iraklılar uğursuz saydıkları Çarşamba gününde nikâh yapmaz, yolculuğa çıkmaz, alış veriş yapmaz ve alaca deveye binmezlerdi. Bundan dolayı Haccac, savaşı Çarşamba günü başlatmak istiyordu.⁶⁸

Haccac, Çarşamba günü alaca bir deveye binerek ordusuna savaş emri verdi. Bu zamana kadar yaklaşık 100 gün geçmişti. Nihayet hicrî 83 yılı Cemaziyelâhir ayının on dördü Çarşamba günü büyük savaşın son saldırıları başlayarak günün ilerleyen saatlerine kadar şiddetlice devam etti. Haccac'ın Haricîler zamanından beri çok tecrübeli olan süvari birliğinin komutanı Süfyan b. Ebred et-Kelbî ani bir çıkış yaparak Abdurrahman'ın ordusunun sol kanadındaki Ebred b. Kurra et-Temimî'ye şiddetli bir saldırı yaptı. Bu saldırı savaşın sonucunu da belirlemiş oldu. Ebred b. Kurra, Süfyan'ın saldırısı karşısında fazla direnemedi ve safları dağılarak kaçmaya başladılar. Abdurrahman ordunun ardından kaçmamaları için seslendiyse de başarılı olamamıştır.⁶⁹

Emevî Hilafetine karşı nihaî planın yapıldığı Deyru'l-Cemacim Savaşının başarısızlıkla sonuçlanması Abdurrahman'ın Kûfe'den ayrılmasını zorunlu hâle getirmiştir.

4. Abdurrahman'ın Doğuya Kaçması ve Öldürülmesi

Abdurrahman, Deyru'l-Cemacim Savaşından sonra Meskin'e gelmişti.⁷⁰ Etrafına yeni birlikler toplayıp Basra'dan 3 mil uzaklıktaki İbn Ömer nehrinin kenarına karargâhını kurmuştu.

Haccac, ordusuyla Abdurrahman'ı takip ediyordu. Sonunda savaş hazırlığına başladılar. Abdurrahman mevziler kazdırıp içlerini suyla doldurdu. Savaş başladı. Bir gece yarısı Haccac'ın birlikleri Abdurrahman'ın ordusuna ani bir baskın yaptılar.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 53.

⁶⁹ Taberî, 6: 363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 481; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 342.

⁷⁰ Halife, *Tarih*, 283.

Bu baskın sonunda Abdurrahman'ın kaçan askerlerinin çoğu Dicle nehrinde boğuldu. Haccac, Abdurrahman'ın karargâhına girerek yakalayabildiği yaklaşık dört bin kişiyi öldürdüğü söylenmektedir.⁷¹

Abdurrahman bu yenilgiden sonra yanındakilerle beraber Sicistan'a doğru kaçıp Kirman'a,⁷² oradan da Sicistan'ın Zerenc kasabası üzerinden Büst şehrine gitti. Büst valisi İyad b. Himyan es-Sedusî onu iyi bir şekilde ağırladı. Ancak daha sonra Haccac'a yaranmak için onu hapsetti. Abdurrahman'ın isyandan önce anlaşma yaptığı Türk hükümdarı Rutbil'in baskısıyla onu serbest bıraktı.⁷³ Abdurrahman bundan sonra Rutbil ile beraber Kâbulistan'a gitti. Haccac, Abdurrahman'ın ortadan kaldırılmadan meselenin tamamen halledilmediği düşüncesindeydi. Bundan dolayı Rutbil'e mektuplar göndererek Abdurrahman'ı teslim etmesi için ikna etmeye çalışıyor, zaman zaman da onu tehdit ediyordu.⁷⁴ Halife Abdülmelik b. Mervan da ona bir mektup yazarak Abdurrahman'ı teslim etmesini istemişti.⁷⁵

Rutbil sonunda Abdurrahman'ı Haccac'a teslim etme kararına vararak durumu pazarlık konusu yaptı. Abdurrahman'ın teslim edilmesi karşılığında kendilerinin 10 yıl haraç ödememe teklifinde bulundu. Haccac bu teklifi kabul etmiştir.⁷⁶

Kabul edilen görüşe göre Rutbil, Abdurrahman'ı ve ailesinden 30 kişiyi zincirlere bağlayarak göndermiş, Abdurrahman yolda Ruhhac denilen yerde 85 (704) yılında intihar ederek ölmüştür. Başlı kesilip esirlerle birlikte Haccac'a gönderilmiştir. Haccac da Şam'a Halife Abdülmelik'e göndermiştir. O da Mısır'daki kardeşi Abdülaziz b. Mervan'a göndermiştir. Böylece Abdurrahman'ın bedeni Ruhhac'da kellesi de Mısır'da defnedilmiş oldu.⁷⁷ Sonunda Emevî Hilâfetini uzun süre meşgul

⁷¹ Taberî, 6: 382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7: 483.

⁷² Taberî, 6: 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7: 484.

⁷³ Taberî, 6: 369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7: 485.

⁷⁴ Taberî, 6: 389; İbn Kesîr, 9: 53.

⁷⁵ Dineverî, 320.

⁷⁶ Bazı kaynaklarda anlaşma süresinin 7 yıl, bazı kaynaklar ise Rutbil'in hayatı boyunca geçerli olduğu bildirilmektedir. Bk; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 352; Taberî, 6: 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 501; İbn A'sem, 4: 114.

⁷⁷ Taberî, 6: 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 502; İbn Kesîr, 9: 53; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 254-255; Halife, *Tarih*,

eden Abdurrahman b. Muhammed'in isyanı başarısızlıkla son bulmuştur.

5. Haccac'ın Esirlere Karşı Tutumu

Abdurrahman'ın taraftarlarından birçoğu Haccac'a esir düşmüştü. Haccac, esirleri şiddetli bir şekilde cezalandırarak hepsini öldürmüştür. Esirlere isyana iştirak etmekle kâfir olduklarını söyletiyordu. Kâfir olduğunu itiraf edenleri affediyor, etmeyenleri de hemen öldürüyordu.⁷⁸ Haccac'ın bu şekilde esirlere kâfir olduklarını söyletmesinin sebebi ise onları Haricîlerden ayırma düşüncesine dayanıyordu. Haricîler hiçbir zaman kendilerinin kâfir olduğunu kabul etmezlerdi. Haccac halkın Haricîlere yönelmemesi için esirleri çok şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır.⁷⁹

Esirler arasında tanınmış âlimlerden Saîd b. Cübeyr ve Âmir b. Şurahil eş-Şa'bî de bulunuyordu. Haccac, Saîd b. Cübeyr'i öldürmüş, Âmir b. Şurahil eş-Şa'bî'yi ise affetmişti. Peygamberimizin uzun yıllar hizmetinde bulunmuş olan Enes b. Malik'e de Abdurrahman'ı desteklediği iddiasıyla hakaret etmiştir. Enes b. Malik'e; bir gün Muhtar, bir gün İbn Eş'as'la birlikte, fitnelerde çok cevval olduğunu ve onu değirmen taşının taşları öğüttüğü gibi öğütmek ve okların hedefi yapmak istediğini söylemişti. Enes b. Malik de Halife Abdülmelik'e bir mektup yazıp Haccac'ın kendisine hakaret ettiğini bildirmişti. Abdülmelik, Haccac'a çok kızmış ve Enes b. Malik'e gidip ondan özür dilemesini ve Enes'in de kendisinden razı olduğunu belirten bir mektup alarak kendisine göndermesini istemiştir. O da Abdülmelik'in emri doğrultusunda Enes b. Malik'in yanına gidip ondan özür dileyerek Enes'in de kendisinden razı olduğunu belirten bir mektubunu alıp Halife Abdülmelik'e göndermiştir.⁸⁰ Haccac'ın öldürdüğü esirlerin sayısı oldukça kabarıktır. Bir rivayete göre 120.000 civarında esiri öldürmüştür.⁸¹

289; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 315-316; İbn A'sem, 4: 114-115.

⁷⁸ Taberî, 6: 365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 481.

⁷⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 56.

⁸⁰ Dineverî, 323-324.

⁸¹ Taberî, 6: 382.

C. İsyanın Sebepleri ve Değerlendirilmesi

1. İsyanın Sebepleri

Kaynaklar genellikle bu isyanı, Haccac ile Abdurrahman arasındaki kişisel ilişkiye indirgeyerek açıklamaktadır. Böyle büyük çaplı bir isyanın sebebini sadece iki kişinin ilişkisiyle açıklamak pek isabetli olamaz. Kişisel ilişkiler yanında başka önemli sebepler de olmalıdır.

Kaynakların verdiği bilgiye göre isyanın en belirgin sebeplerinden biri Abdurrahman'ın gururlu bir kişiliğinin olması ve kendisini Haccac'dan üstün görmesidir.⁸² Abdurrahman'ın kişiliğinin yanında Haccac'ın tutum ve davranışları da çok önemlidir. Haccac'ın, onun askerî plan ve stratejilerine müdahale etmesi, onu acizlik ve doğru strateji uygulamamakla itham etmesi onun isyan etmesine büyük etki etmiştir. Abdurrahman Sicistan'a gidip başarı elde edene kadar Haccac'ın emirlerine itaat etmişti. Haccac'ın baskılarına daha fazla dayanamayarak ordunun ileri gelenleri ile görüşüp isyan kararını onlarla almıştır.

İsyanın bir başka sebebi de Haccac'ın; Iraklıları mütemadiyen çeşitli yerlerde savaşlarla meşgul ederek aile ve dostlarından uzaklaştırma siyasetidir. Haccac, onların aile ve yakınları arasında rahat bir ortamda kaldıkları sürece ayaklanmaya teşebbüs etmelerinden endişe duyduğu için böyle bir uygulamaya başvuruyordu.⁸³ O, bu siyasetini Kûfe'ye vali olarak geldiği andan itibaren uygulamaya başlamıştı. İlk konuşmasında Horasan bölgesinde Haricîlerle savaşan Mühelleb b. Ebî Sufra'ya katılmak istemeyenleri ölümle tehdit etmişti. Tehdit, tahkir ve aşağılama olan bu davranış Iraklıların vicdanında kin duygularını kabartarak fırsat buldukları zaman da intikam alma hislerini körüklemiştir. Iraklılar olası kötülüklerinden korunmak için savaş meydanlarına sürülmüş olduklarını düşünüyor ve elde edecekleri zaferin meyvelerini de Haccac'ın toplayacağı inancını taşıyorlardı.

Başka bir sebep, Iraklıların Emevî idaresinden memnuniyetsizliğidir. Şam

⁸² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2: 45.

⁸³ Abdülmecid Ebü'l-Futûh, "Safahât min Târih'il-Muârıza fi'l-Asrı'l-Emevî (Sevratü Abdurrahman b. el-Eş'as)", *Devriyyetü külliyyet'il-âdab* 9 (1989): 164.

ordusu Irak ordusundan üstün tutulup onlara fazla ücret veriliyordu. Irak'ın zenginlikleri başkaları için kullanılıyordu. Bu durum Iraklılarda Emevilere karşı hoşnutsuzluk oluşturmaktaydı. Kûfe ve Basra mevalîsinin hâkim sınıf Araplarla hak ve hukuk bakımından eşit olmak, onlar gibi maaş alma ve cizyeden kurtulmak istemelerine bağlanmaktadır. Haccac'ın, Arap olmayanlardan Müslüman olsalar dahi cizye almayı sürdürmesi hoşnutsuzluk ve isyana yol açtığı görülmektedir.⁸⁴ Bu isyanı Iraklıların Şam hâkimiyetinden kurtulma teşebbüsü olarak görenler de mevcuttur. İkinci sınıf insan muamelesi görüp daha az maaş alan Iraklıların Suriyelilere karşı giriştikleri bir iktidar mücadelesi olduğu şeklinde dile getirilmektedir.⁸⁵

2. İsyanın Değerlendirilmesi

2.1. İsyanda Halife Abdülmelik'in Tutumu

Halife Abdülmelik ilk başta isyanı pek ciddiye almamıştı. Ancak Deyru'l-Cemacim Savaşı esnasında isyancıların inat ve azimlerini görünce onlara karşı yumuşak bir siyaset takip etti. Haccac gibi dirayetli bir valiyi görevden almayı, Şam ordularına verdiği ücretin aynısını onlara da vermeyi ve Abdurrahman'a da Irak'ta istediği bir yerde ömür boyu vali olabileceği teklifini sunmuştu.⁸⁶ İsyancılara karşı yumuşak bir siyaset izlemekle beraber, Haccac'ın galibiyetiyle birlikte tavrının değiştiği ve esirleri Haccac'ın insafına terk ettiği görülmektedir. Haccac acımasız davranarak huzuruna getirilen herkesi öldürtmüştür. Esirlerin tamamını cezalandırılıp her şeyi bitirdikten sonra Abdülmelik'in müdahalesi gelmiştir. Haccac'ın aşırı gitmesi üzerine mektup yazarak hatalarına katlanamayacağını belirterek hiçbir esiri öldürmemesini istemiştir.⁸⁷ Haccac'ın Enes b. Malik'e karşı yaptığı aşağılayıcı davranışlarını da tasvip etmemiştir.⁸⁸ Ancak bu müdahalenin pratik açıdan bir faydası olmamıştır. Zira olabilecek her şey olup bitmişti.

⁸⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 33.

⁸⁵ Welhausen, *Arap Devleti*, 117.

⁸⁶ Taberî, 6: 347; İbn Kesîr, 9: 41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 470; Belâzurî, *Ensâb*, 7: 336.

⁸⁷ Ahmet Zeki Saffet, *Cemheretü resâilî'l-Arab fi usûri'l-Arabiyyeti'z-zâhirati; el-asru'l-Emevî* (Beyrut: ts.), 2: 198.

⁸⁸ Dineverî, 333-334.

2.2. İsyanda Hâricî ve Diğer Grupların Rolü

Abdurrahman, Tavus Ordusuyla Sicistan'a giderken askerlerinin sayısı 40.000,⁸⁹ Deyru'l-Cemacim Savaşında ise 200.000 kadardı.⁹⁰ Iraklı Arapların önderliğinde Emevîlere ve Haccac'a öfke duyan hemen hemen tüm grupların bu isyana katıldığı söylenilebilir. Dinî, siyasî ve ekonomik sebepleri olmakla birlikte bu grupların isyana katılmalarındaki asıl amaçları Haccac'ı ve Emevî sultanını Irak'tan uzaklaştırmaktır.

İsyana katılanların büyük bir kısmının mevalî olduğu söylenilebilir. Ancak mevalî bu isyana önderlik etmemiştir. İlk çağrı Araplardan gelmiş mevalî de bunlara tâbi olmuştur.

Bölge itibariyle fazla oldukları göz önüne alırsa, bu isyana bir kısım Haricînin katılmış olması mümkündür. Haricîler, Emevîlere karşı yapılan ayaklanmaları her zaman fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Daha önce Abdullah b. Zübeyr'in isyanına da iştirak etmişlerdi.

İsyana Şiîlerden de katılanlar olmuştur. Emevîlere karşı aşırı duyarlı olan Şiîler Emevîlerin çöküşünü Şiî olmayan bir grup eliyle de olsa desteklemişlerdir.⁹¹ Sayıları az da olsa Mürcie'den de katılan olmuştur. İbn Sa'd, Abdurrahman'ın tarafında savaşan Zerr b. Abdullah'ı Mürcie taraftarı olarak tanıtmaktadır.⁹²

2.3. İsyanda Ulemanın Tutumu

Bu isyanın en önemli tarafı devrin âlimleri tarafından destek görmüş olmasıdır.

Âlimler, ortaya çıkan bütün olaylarda varlıklarını hissettirmişlerdir. Hilafetin saltanata dönüştürülmesi ve dinin temel kurallarının göz ardı edilmesi gibi sebeplerle Emevîlere muhalefet ediyorlardı. Ancak bunların muhalif tutumları öncülük etmek değil genellikle kitleleri teşvik ederek harekete geçirme şeklindeydi.

⁸⁹ Taberî, 6: 327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 454; İbn Kesîr, 9: 31.

⁹⁰ Taberî, 6: 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 469; İbn Kesîr, 9: 41.

⁹¹ Muhammad al-Faruque, "The Revolt of Abd al-Rahman Ibn al-Ash'aht its Nature and Causes", *Islâmic Studies*, 25/3 (1986) : 299.

⁹² İbn Sa'd, 6 : 293.

Abdurrahman'ın isyanına da önemli destekleri olmuştur. Başlangıçta isyanda yer almayıp isyancılar Irak'a geldiğinde Basra ve Kûfe'de onlara katılmışlardır. Âlimlerin isyana destek vermelerinin en önemli sebebi Emevîlerin mevalîye karşı takınmış olduğu İslâm dışı tavırlarıdır. İsyana başlayıp ordu Irak'a hareket ettiğinde Haccac, valilerine şehirlerde bulunan mevalînin köylerine gönderilmesini emretmişti.⁹³

Âlimler bu durumu çok yadırgamışlardır. İsyana da aktif olarak bundan sonra iştirak etmişlerdir. Deyru'l-Cemacim Savaşında âlimler Cebele b. Zahr komutasında bir birlik olarak yer almıştır.⁹⁴ Bunlar, Haccac'a karşı çok çetin bir mücadele verip orduya savaşma konusunda önemli teşviklerde bulunmuşlardır. Çok şiddetli çarpışmalarına rağmen Haccac, bunların oluşturmuş olduğu birliği dağıtmak suretiyle isyanın gidişatını değiştirmiştir. Bu isyana iştirak eden âlimlerin sayısının 500 kadar olduğu söylenmektedir.⁹⁵ Katılan tanınmış âlimlerden bazıları; Âmir b. Şurahil eş-Şa'bî, Said b. Cübeyr, Hasanü'l-Basrî, İbrahim en-Nehaî,⁹⁶ Ebû Buhterî et-Taî ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dır.⁹⁷

Sonuç

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanı Emevîler döneminin en zorlu isyan hareketlerinden birisidir. Abdurrahman, dedesi ve babasından devir aldığı kabile reisi olarak Abdullah b. Zübeyr taraftarı olarak Emevîler ve Muhtar es-Sakaffî ile mücadele etmişti. Sonraları Emevîlere katılarak Haricîlerle ve Sicistan bölgesinde Türklerle mücadele etmiştir.

Abdurrahman'ın Emevîlere katılmış olmasına rağmen özellikle Irak valisi Haccac ile pek uyumlu olamadığı görülmektedir. Bununla birlikte hakaret edip onu küçük düşürene kadar Haccac'a itaat etmiştir. Sicistan'da fetihlere ara verdikten

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 465.

⁹⁴ Taberî, 6: 349-350; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9: 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 471-472.

⁹⁵ Halife, *Tarih*, 287.

⁹⁶ Ya'kubî, 2: 278.

⁹⁷ Taberî, 6: 349-350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 471-472; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9: 42.

sonra Haccac'ın azarlamalarına maruz kalınca isyan edip Irak'a yönelmiştir. Irak'a geldiğinde; Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Âmir b. Şurahil eş-Şa'bî, Ebû Buhterî et-Taî, Hasanü'l-Basrî, İbrahim en-Nehaî ve Said b. Cübeyr gibi tanınmış âlimler isyanı aktif desteklemiştir. Emevîler dönemindeki isyanların birçoğu, kişisel ve grupsal sebeplerle başlayıp daha sonra dinî niteliğe bürünmüştür. Abdurrahman'ın isyanı da aynı özelliğe sahip olmuş olup Irak'a gelindiğinde hareketin karakteri genişleyerek dinî öğeler ön plana çıkmıştır.

Deyru'l-Cemacim Savaşında cereyan eden olaylar Emevîler için tarihî öneme sahiptir. Halife Abdülmelik; isyancılarla anlaşma yoluna giderek Iraklıların isyandan vazgeçmeleri karşılığında güvendiği güçlü ve kudretli bir vali olan Haccac'ı gözden çıkarmaktan, Emevî Devletinin kuruluşundan itibaren sürdürülen Irak ve Şam orduları arasındaki ücret farklılığı ilkesini yok saymaya kadar birçok tavizler vermiştir. Ancak Iraklılar bu teklifleri kabul etmemiştir. Kabul etmiş olsalardı, belki de Emevî tarihinin akışı değişebilirdi.

Bu isyanın kaderini, Deyru'l-Cemacim Savaşı belirlemiştir. Burada Iraklılar bertaraf edilmiş olmakla birlikte oluşabilecek yeni isyanların da başarısızlıkla sonuçlanacağı anlamı çıkarılmıştır.

İsyanda Abdurrahman'ın başlangıçta galipken sonraları mağlup olması dikkat çekicidir. Bu durum Abdurrahman'ın iyi bir komuta yeteneğine sahip olmadığını göstermektedir. İsyanın başarısızlıkla sonuçlanması Haccac'ın, Emevîler ve Halife Abdülmelik nezdinde itibarını güçlendirmiş ve Irak'ta nüfuzunu artırmıştır. Abdülmelik'in ölümünden sonra da doğunun en güçlü otoritesi olmuştur. Haccac'ın Irak'a hâkim olmasıyla Emevî Devletinin doğusu tam bir emniyet altına alınmış ve Irak'ta uzun süre derin bir sessizlik hâkim olmuştur.

Kaynakça

- BEDEVÎ, Abdülmecîd Ebü'l-Fütûh Muhammed. "Safahât min tarihi'l-muârizâ fi'l-asri'l-Emevî (Sevratü Abdîrrahman b. el-Eş'as)". *Devriyyetü külliyyeti'l-âdâb* 9 (1986): 157-186.
- BELÂZURÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cerîr. *Ensâbü'l-eşrâf*. Tah. Süheyl Zekkâr. 7-8 Cilt. Beyrut: 1992.
- BELÂZURÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cerîr. *Futûhu'l-buldân*. Trc. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- EL-BÜSTÂNÎ. "Abdurrahman b. el-Eş'as", *Kitabü dâirati'l-meârif*. 11 Cilt. 560-562.
- ÇUBUKÇU, Asri. "Eş'as b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ED-DİNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmed b. Davud. *el-Ahbâru't-tvâl*. Tah. Abdülmun'im Amir. Bağdat: ts.
- AL-FARUQUE, Muhammad. "The Revolt of Abd al-Rahman Ibn al-Ash'aht its Nature and Causes", *Islâmic Studies* 25/3 (1986): 289-304.
- HALİFE B. EL-HAYYÂT. *et-Tarih*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: 1985.
- İBN A'SEM EL-KUFÎ, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbü'l-fütûh*. 3, 4 Cilt. Beyrut: 1986.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-tarih*. 4 Cilt. Beyrut: 1979.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahabe*. Thk. Halil Me'mun Şihâb. 1 Cilt. Beyrut: 1997.
- İBN HACER, Şihâbüddin Ahmed b. Ali. *Tehzibü't-tehzîb*. Thk. Ahmed Halcim. 1, 5 Cilt. Beyrut: 1991.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said el-Endelûsî. *Cemheratü ensâbi'l-Arab*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Kahire: ts.
- İBNÜ'L-İMÂD, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Tah. Abülkadir Arnavut. 1 Cilt. Beyrut: 1988.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 8, 9 Cilt.

- Beyrut: 1971.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyâse*. Thk. Ali Şeyrî. 2 Cilt. Beyrut: 1990.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Meârif*. Thk. Muhammed İsmail es-Sâvî. Beyrut: 1935.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. İhsan Abbas. 5, 6, 8 Cilt. Beyrut: 1968.
- MACİD, Abdülmun'im. *et-Tarihu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Kahire: 1982.
- EL-MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Ed. Michael Jan De Goeje. Leiden: 1967.
- PAÇA, Hüseyin. *Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ve İsyanı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: 2002.
- SAFFET, Ahmet Zeki. *Cemheretü resâili'l-Arab fi usûri'l-Arabiyyeti'z-zâhirati; el-asru'l-Emevî*. 2 Cilt. Beyrut: ts.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 5, 6 Cilt. Beyrut: 1967.
- VAGLIERÎ, L. Veccia. "İbn al-Ash'ath". *El* 3: 715-719. Leiden, 1971.
- WELHAUSEN, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. Trc. Fikret Işıltan. Ankara: AÜİF Yayınları, 1963.
- WELHAUSEN, Julius. *İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dinî Siyasî Muhalefet Partileri*. Trc. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- YA'KUBÎ, İbn Vâzih Ahmed b. İshakb. Ca'fer. *Tarihu'l-Ya'kubî*. 2 Cilt. Beyrut: ts.
- YAŞAROĞLU, Haşan. *Muhtar es-Sakafi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1991.
- YILDIZ, Hakkı Dursun. "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.